

Obsah

Předmět psychologie, její systém a metodologie	13
Úvod	13
Předmět psychologie a její systém	15
Paradigma psychologie jako vědy o psychice	19
Psychologie jako empirická věda	23
Úkoly psychologie jako empirické vědy	23
Předpoklady vědecké psychologie	24
Spory o vědeckou metodologii	26
Specifická povaha lidské psychiky	35
Metodologie a metody psychologických věd	38
Psychologická kauzalita a vysvětlování	53
Psychologická metodologie	59
Psychologie a filosofie	64
Systém psychických jevů a psychologických věd	66
Teorie lidské psychiky	75
Úvod	75
Evolucionistické východisko	76
Funkce psychiky v životě člověka	85
Základní principy psychické činnosti	87
Problém vztahu psychického a fyzického světa	93
Biologické základy psychiky	103
Úvod	103
Centrální nervová soustava, její stavba a činnost	104
Strukturní prvky a procesy v nervovém systému	107
Základní úrovně činnosti nervového systému	107
Lidský mozek, jeho skladba a činnost	110
Různé modely činnosti mozku	119
Neuronální aspekty vybraných psychických funkcí	120
Soustava žláz s vnitřní sekrecí	123
Systém smyslových orgánů	125
Genetická výbava	125
Paměť, její funkce a fyziologická podstata	129
Učení na základě mechanismů podmiňování	135
Úvod	135

Klasické podmiňování	136
Operantní podmiňování	141
Učení	144
Teorie učení	152
Instinkty	157
Úvod	157
Fenomén instinktu	162
Sociokulturní základy lidské psychiky	174
Úvod	174
Společnost a kultura	175
Natura versus kultura	176
Proces socializace	187
Hodnoty	193
Sociální učení	197
Psychické procesy	203
Vědomí a nevědomí	203
Úvod	203
Vědomí	204
Zvláštní formy vědomí	209
Nevědomí	214
Vnímání	217
Úvod	217
Senzorické základy vnímání	218
Zrak	224
Sluch	228
Čich	231
Chuť	232
Kožní smysly	233
Tělové počitky	235
Pojem a charakteristika vnímání	236
Organizace vnímání	242
Druhy vnímání	252
Zvláštní formy vnímání	256
Pozornost	258
Kulturní determinace vnímání	262
Teorie vnímání	263
Imaginace	266
Pojem, funkce a druhy imaginace	266
Představy	266
Snění a vzpomínky	271
Fantazie	273
Sen	277

Myšlení	283
Pojem myšlení, jeho funkce a charakteristika	283
Druhy myšlení	287
Myšlenkové operace	290
Myšlení jako řešení problémů	291
Pojmy	306
Myšlení a logika	309
Řeč	313
Jazyk jako lidská forma řeči	313
Vztah myšlení a řeči	321
Paměť a učení	322
Koncept paměti a učení	322
Paměť, její druhy a funkce	325
Zapamatování a zapomínání	340
Zapamatování	341
Zapomínání	344
Záměrné učení	350
Emoce	358
Charakteristika a druhy emocí	358
City a pocity	365
Funkce emocí	367
Problém hodnocení	373
Výraz emocí	375
Biologické základy emocí	377
Psychosomatické vztahy	380
Teorie emocí	382
Teorie vztahu emocionality a racionality	384
Teorie logiky afektů	389
Evoluční teorie emocí	390
Motivace	394
Pojem motivace a její charakteristika	394
Rozlišení konceptu motivace a motivování	399
Potřeby	400
Paradigma motivace	406
Principy motivace	407
Druhy motivace	410
Intrinsická a extrinsická motivace	410
Motivační systémy	413
Vůli regulované jednání	414
Biologické základy a kulturní aspekty motivace	420
Teorie motivace	422
Psychoanalytická teorie motivace	423
Behavioristická teorie motivace	425

Evolucionistická teorie motivace	426
Humanisticko-psychologická teorie motivace	427
Teorémy pojetí motivace	428
Základní kategorie motivovaného chování	430
Hlad a alimentární chování	430
Sexuální chování	432
Agrese	438
Motivace výkonu	443
Psychické dispozice – osobnost	449
Předmět psychologie osobnosti	449
Paradigma osobnosti	456
Osoba a osobnost	460
Sebejá a jeho funkce	462
Obraz vlastního těla	473
Psychické vlastnosti osobnosti	475
Problém konzistence vlastností osobnosti	481
Faktorové modely osobnosti	485
Kategorie vlastností osobnosti	488
Inteligence	489
Emocionalita a temperament	494
Emocionalita	496
Temperament	500
Postoje	501
Motivy	507
Typy osobnosti	511
Vrstvy osobnosti	517
Vůle	520
Dynamika osobnosti	521
Náročné životní situace	527
Frustrace	527
Konflikty	529
Stres	532
Charakter	538
Charakterologický systém L. Klagese	542
Charakterologie E. Fromma	545
Teorie charakterových vlastností F. Baumgartenové	547
Základní charakterové dimenze osobnosti	550
Teorie osobnosti	551
Směry v současné psychologii	557
Úvod	557
Psychoanalýza	558

Hlubinná psychologie	564
Analytická psychologie C. G. Junga	566
Individuální psychologie A. Adlera	571
Neopsychoanalýza	573
Gestaltismus	579
Behaviorismus	583
Humanistická psychologie	588
Fenomenologická psychologie	596
Daseinsanalýza	597
Logoterapie	598
Existenciální psychologie	599
Kritika fenomenologické psychologie	600
Kognitivistická psychologie	601
Evolucionistická psychologie	608
Neotomistická psychologie	613
Transpersonální psychologie	619
Literatura doporučená k dalšímu studiu	629
Vybraná doporučená literatura	632
Vybraná použitá literatura	645

Předmět psychologie, její systém a metodologie

Úvod

Různé vědy se zabývají studiem různých jevů, biologie zkoumá projevy života, sociologie dění ve společnosti atd.; každá věda má svůj specifický obor studia, svůj specifický předmět. Takové rozlišení je samozřejmě nutné, neboť různé jevy mají své specifické vlastnosti, a jejich studium proto vyžaduje užívání tomu odpovídajících metod (například fyzika používá jiné metody studia než biologie). Také psychologie má svůj specifický předmět, který se do jisté míry, jak uvidíme dále, zčásti překrývá s předměty jiných věd, zvláště neurověd. Psychologie, omezíme-li se na psychologii lidí, je jednou z věd studujících člověka, ale důležité nyní je, v čem se od ostatních věd studujících člověka (antropologie, neurovědy a další) liší, jaké vlastnosti nebo projevy člověka psychologie studuje. Fyzická antropologie studuje lidské tělo, jeho stavbu a funkce, neurovědy studují anatomii a fyziologii nervové soustavy.

Psychologie, jak naznačuje již název této vědy, studuje lidskou psychiku. Avšak co je pro lidskou psychiku specifické ve srovnání s vlastnostmi lidského těla a nervové soustavy, abychom zůstali u uvedených příkladů? Na otázku, jaké jsou tedy **podstatné znaky psychiky**, lze odpovědět, že to jsou dva jevy vytvářející funkční jednotu a tím i komplementaritu, vzájemně se doplňují a závisejí na sobě – jsou to procesy prožívání a chování a jejich vnitřní dispozice, které se kdysi označovaly pojmem duše a nyní se označují pojmem osobnost. Později tyto výroky zpřesníme, ale již nyní je třeba uvést, že tato psychologická triáda – procesy prožívání a chování a jejich vnitřní dispozice, osobnost – sice tvoří jevovou (fenomenální) zvláštnost ve srovnání s fyziologickými a neurofyziologickými jevy, ale současně jsou všechny tyto uvedené jevy jen z různých úhlů pohledu nahlížené projevy života. Můžeme to dobře pozorovat z běžného faktu, že psychické jevy závisejí na nervových procesech, odehrávajících se zejména v mozku, a také na stavech těla, které jsou z mozku řízeny. Když prožíváme například silný strach, rozbuší se nám srdce, třesou se nám

nohy a ruce atd., což je psychický jev, v tomto případě tedy strach, provázející fyziologické projevy řízené nervovou soustavou. V tomto smyslu jsou psychické jevy jednou stránkou projevů života. To je první důležité zjištění pro pozdější vysvětlení funkce psychických jevů: **jednota psychiky a lidského života**. Kromě toho, že psychické jevy slouží životu stejně jako fyziologické jevy, jsou jeho zvláštním projevem, jsou jednou stránkou projevů života. Položíme-li lidem otázku, co jsou to duševní či psychické jevy, obvykle odpoví několika příklady, jako třeba myšlení, citění, přání atd. Je to odpověď správná pouze zčásti, neboť vyjmenovali jen některé psychické jevy, ale nevyprávěli nic o jejich podstatných svérázných znacích. Úkolem psychologie jako vědy je popis, třídění, vysvětlování a praktické využívání poznatků o lidské psychice.

Slovo psychologie je složenina dvou řeckých slov, psýché a logos, z nichž psýché znamená duše (původně dech) a logos znamená nauka či věda (původně slovo). Avšak **termín psychologie** začal být systematictěji používán až na začátku 18. století, kdy německý humanista Ch. Wolff vydal dvě knihy: *Psychologia empirica* (1732) a *Psychologia rationalis* (1734). První shrnovala tehdejší poznatky o duševním životě člověka, druhá se zabývala filosofickými úvahami o jeho podstatě, o duši. Jako první však použil slovo psychologie již o dvě století dříve humanista P. Melanchton (1540) ve svých přednáškách a ve svém komentáři k Aristotelovu spisu *O duši*. **Psychologie jako samostatná věda** se vytvořila až na konci 19. století, kdy se oddělila od filosofie a kdy významný německý psycholog W. Wundt založil roku 1875 v Lipsku první psychologický institut, který se na dlouhou dobu stal světovým střediskem psychologických studií. Filosofické úvahy o duševním životě člověka a o duši a také zkoumání duševního života sebepozorováním a pozorováním druhých lidí – zůstaneme-li v rámci západní kultury – však nacházíme již u starých řeckých filosofů. Jeden z nejvýznamnějších myslitelů antického světa, Platónův žák Aristotelés, napsal ve 4. století př. n. l. řecky spis o duši (*Peri psychēs*, lat. *De anima*, čes. *O duši*, 1942, nová vydání 1995, 1996). Pojetí předmětu psychologie, tedy čím se tato věda zabývá, prodělalo složitý vývoj, bylo velmi nejednotné a docházelo v něm také ke střetávání odlišných pojetí vědy a filosofie ohledně toho, co to vlastně duše a duševní život člověka je, jaké vlastnosti má duše a jaké jsou její pozorovatelné projevy. Teprve koncem 19. století se psychologie stala samostatnou vědou, ale spory o tom, co je podstatou duševního života člověka, jaký je vztah duše a těla, neustaly, ačkoli se psychologové již soustavněji věnovali studiu prožívání a chování.

Předmět psychologie a její systém

Studium psychologie začíná vymezením jejího předmětu, tj. uvedením toho, čím se tato věda zabývá. Takový krok je nutný především ze dvou hledisek:

1. vymezení předmětu vymezuje současně kompetenci dané vědy, určuje její vztah k jiným vědám;
2. vymezení předmětu současně určuje metodologii dané vědy, neboť povaha toho, co daná věda studuje, určuje povahu metod, které pro studium svého předmětu používá.

Historický aspekt tématu: V dějinách psychologie a filosofie na Západě se pojetí předmětu psychologie vyvíjelo v následujících etapách:

- Psychologie jako věda o duši: od 5. století př. n. l. (Platón, Aristotelés) přes 13. století n. l. (Tomáš Akvinský) až do druhé poloviny 19. století, kdy byl pod vlivem pozitivismu (věda má studovat pouze to, co se dá pozitivně zjistit, tedy hlavně pozorovat) a také přírodních věd pojem duše opuštěn jako produkt metafyzických spekulací a nastalo „období psychologie bez duše“.
- Psychologie jako věda o vědomí, respektive o subjektivní zkušenosti (pojem subjektivní zkušenost byl opuštěn, protože se nedal dosti spolehlivě odlišit od skutečnosti objektivní).
- Psychologie jako věda o chování (tzv. behaviorismus; z anglického slova behavior, chování): rozvoj přírodních věd vedl i k tomu, že řada psychologů chtěla pěstovat psychologii po vzoru přírodních věd, ovšem tomu neodpovídal pojem vědomí, protože se zdá být subjektivistický a věda musí zkoumat něco objektivně pozorovatelného, a to je chování.
- Psychologie jako věda o prožívání (respektive mentálních procesech) a chování, protože behaviorismus jako věda pouze o chování redukoval oblast psychických jevů, kterou však tvoří, a to primárně prožívání a z toho vycházející chování.

Psychologie jako věda o duši: V prvním systematickém psychologickém pojednání, které podal Aristotelés ve 4. století př. n. l. (spis *O duši*), je předmětem psychologie **duše**, chápaná jako nositelka života, k němuž patří i duševní jevy, jako jsou paměť, vnímání, obrazotvornost, myšlení, citění a chtění. Duše je chápána jako metafyzický vitální, účelně působící činitel (entelechie) oživující tělo, k jehož životním projevům patří také již výše zmíněné duševní jevy. Aristotelés rozlišoval následující **tři druhy duše**:

1. duše vegetativní, rostlinná, regulující výživu a růst;
2. duše animální, zvířecí, regulující vnímání, emoce, snahy a pohyb;
3. duše rozumová (logistikon, noetikon), která je specificky lidská a řídí rozum a vůli.

Pojetí duše pak bylo podrobně propracováno ve vrcholném období scholastiky ve 13. století Tomášem Akvinským, který kriticky přejal mnohé z Aristotelova pojetí duše, ale jako teolog a dominikán ji pokládal za Bohem stvořenou, nehmotnou a nesmrtelnou. Duše potřebuje ke svému životu tělo a jen s tělem tvoří podstatu člověka.

Tak se dospělo k **pojetí psychologie jako vědy o duši**, jejích projevech a metafyzické podstatě – vědecko-empirické a filosofické, respektive teologické aspekty duše a duševního života tvořily jednotu, primární však bylo filosofické východisko, jímž se stalo převážně katolické křesťanství (v polovině 19. století v období neotomismu bylo obnoveno i křesťanské pojetí duše).

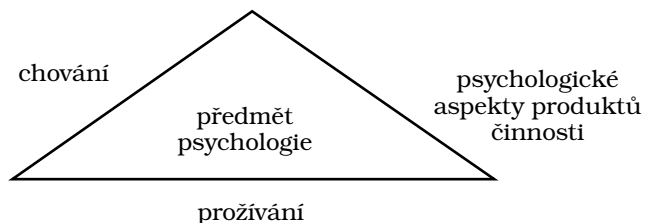
Období tzv. psychologie bez duše: Pojem duše se ve filosofii (jejíž součástí pěstování psychologie bylo) udržel až do začátku druhé poloviny 19. století, kdy pod vlivem rozvoje přírodních věd a filosofického pozitivismu (A. Comte, 1830), který požadoval, aby se vědy zabývaly jen tím, co lze „pozitivně zjistit“, tj. objektivně pozorovat, změřit, a zvážit, bylo pojetí duše prohlášeno za plod metafyzických (respektive teologických) spekulací s tím, že jako takové do vědy nepatří. Nastalo období tzv. psychologie bez duše, v němž bylo za předmět psychologie považováno studium subjektivní zkušenosti nebo vědomí; ujal se však **pojetí psychologie jako vědy o stavech vědomí**, za jehož elementy byly považovány počítky (jednoduché smyslové dojmy) a představy. Současně se v psychologii začalo s pěstováním experimentální metody jako metody nejdělejší. Po vzoru přírodních věd, zejména chemie, se hledaly prvky (elementy) duševního života, z nichž se skládají jeho dílčí celky (například myšlení se údajně skládalo z představ). Na konci 19. století však tento psychologický atomismus vyvrátil tzv. **gestaltismus** (něm. útvar, celek), který prokázal, že psychické celky, jako jsou například vjemy, jsou víc než elementy (počítky), ze kterých se skládají.

Psychologie jako věda o chování: Na začátku 20. století vystoupil americký přírodovědecky orientovaný a experimentující psycholog, původním povoláním lékař, J. B. Watson (1913) s kritikou „psychologie vědomí“ (prohlásil, že vědomí je jen jiný pojem pro duši) a požadoval, aby psychologie byla pěstována po vzoru přírodních věd tak, aby její předmět umožňoval objektivní vědecký přístup. Takový vědecký objektivní přístup by umožňovalo pojetí psychologie jako vědy o chování, tj. o tom, co člověk činí a říká (abstrahujeme-li od studia chování zvířat, které se v důsledku toho, aby byl splněn požadavek na zvědečtění psychologie, a tedy její pěstování jako přírodní vědy, stalo dominantou psychologie; ta se stala zoocentrickou vědou, jejímž výzkumným nástrojem se stal laboratorní experiment s pokusnými zvířaty). Behaviorismus právě tím, že dominantou psy-

chologického výzkumu učinil laboratorní experimentování s pokusnými zvířaty, vedl k odlidštění psychologie, i když v jistém směru přispěl i k poznání psychologie člověka (například jak probíhá učení, jak se vytvářejí zvyky, jak lze měřit některé schopnosti). Toto pojetí psychologie jako vědy o chování lidí i zvířat, tzv. **behaviorismus**, dominovalo v pojetí předmětu psychologie až do konce první poloviny 20. století, kdy se zejména pod vlivem humanisticky orientované psychologie znovu začala prosazovat antropocentrická orientace, požadující návrat k tradičním tématům, jež behaviorismus, pěstovaný převážně jako laboratorní experimentování s pokusnými zvířaty, zcela zanedbával. Experimenty totiž vyžadují měření a přísnou kontrolu činitelů působících změny v chování, kontrolu chování samého, což je v mnoha případech zkoumání lidské psychiky nespílnitelné (mnohé projevy lidské psychiky jsou neměřitelné), jelikož je to pro přírodovědecky orientovanou metodologii nepřístupné. Do psychologie se začalo vracet studium prožívání a chování, neboť chování vychází z vnitřního psychického zpracování situace subjektu, chápeme-li jeho psychiku jako odpověď na situaci, v níž se nachází trvaleji nebo aktuálně: člověk nejprve situaci prožívá (vyvolává v něm určité pocity, představy, myšlenky, snahy) a na základě toho se v dané situaci chová. Omezování předmětu psychologie na studium chování bylo proto právem označováno jako **redukcionismus**, který se stal neudržitelným.

Psychologie jako věda o prožívání a chování: Toto pojetí psychologie vychází z výše uvedené teze o funkční dominanci prožívání v lidské psychice, která je v podstatě odpovědí subjektu na aktuální a trvalejší podmínky jeho života (reakce na vnitřně utvářený význam situace). Prožívání a chování tvoří jednotu; může to být jednotu zásadní, když chování vyjadřuje to, co člověk prožívá, ale může to být i jednotu protikladů, když je mezi prožíváním a chováním nějaký rozpor (například když člověk něco předstírá nebo zastírá). Ke studiu prožívání a chování pak přistupuje ještě zkoumání produktů lidské psychiky (deníky, výtvarné a jiné produkty).

Dnešní pojetí předmětu psychologie: Psychologie je chápána jako věda o prožívání, chování a psychologických aspektech produktů činnosti:



Klíčové pojmy této definice, prožívání a chování, budou podrobněji vysvětleny dále; zatím můžeme podat dvě následující rovnice (druhá navazuje na první):

psychologie = věda o psychice psychika = prožívání a chování

Existují ovšem **varianty tohoto pojetí předmětu psychologie**, vyjádřené hlavně nahrazováním pojmu prožívání pojmem mentální procesy a vypouštěním výroku o psychologických aspektech produktů činnosti (čili produktů chování). Tak je například psychologie definována také jako věda o mentálních procesech a chování nebo dokonce o chování a psychických procesech. Tak kupříkladu autoři velmi populární učebnice psychologie, původně americké, ale překládané i do jiných jazyků a vydávané v dalších a dalších vydáních, R. J. Gerrig a P. G. Zimbardo (angl. 2004, něm. 2008, s. 2 n.) definují předmět psychologie formálně jako: „*vědecké zkoumání chování individuí a jejich mentálních procesů*“ a **pojmy tvořící definici psychologie** vymezují následovně:

- Chování „*je prostředek, jímž se organismus přizpůsobuje prostředí. Chování znamená aktivitu. Předmětem psychologie je z větší části pozorovatelné chování lidí a různých druhů zvířat. Smích, pláč, běh, bití, mluvení a dotýkání jsou některé zřejmé příklady pozorovatelného chování.*“
- Mentální procesy: Mnozí psychologové poznali, že „*nelze pochopit lidské chování bez toho, že by chápali také mentální procesy, způsoby práce lidského ducha. ... Mnoho psychologů věří, že mentální procesy představují nejdůležitější aspekt psychologického zkoumání.*“

Oba autoři však bohužel nikde nevymezují pojem mentální ani duchovní procesy, ale v souvislosti s kognitivní psychologií píšou o „*objevení duchovních procesů*“ a připomínají, že v kognitivní psychologii se chápou „*vyšší duchovní aktivity, jako je užívání řeči nebo řešení problémů, jako jejich jednotlivé procesní komponenty*“. To je však velmi neurčité vymezení, a je-li duchovním aktem užívání řeči, pak je jím i nadávka, a patří-li sem i řešení problémů, pak je duchovním aktem i primitivní řešení problémů pokusem a omylem.

O nic lépe není předmět psychologie vymezen ani v jiné populární a u nás rozšířené učebnici psychologie redigované R. L. Atkinsonovou a dalšími (2000, čes. 2003, s. 3), kde se uvádí: „*Psychologie může být definována jako vědecké studium chování a duševních procesů*“ a vzápětí se konstatuje, že „*za touto definicí je skryto udivující množství témat*“, nicméně co jsou duševní procesy, se z tohoto textu nedozvíme.

V pokusech o vymezení předmětu psychologie, které by mělo být spojeno s výkladem pojmů, jimiž je předmět psychologie definován, se objevují dva **nedostatky ve vymezení předmětu psychologie**:

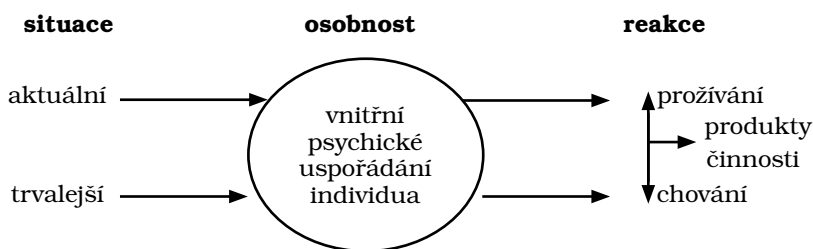
- ▶ „nedotažené“ vymezení: nedozvíme se nic o tom, čím je psychologie definována, tedy co je to psychické či mentální;
- ▶ jednostranné vymezení: buď že psychologie je vědou o chování, jak to chápal J. B. Watson (1925), nebo že psychologie je vědou o prožívání, jak to chápal představitel psychologického personalismu W. Stern (1950).

Paradigma psychologie jako vědy o psychice

Slovo paradigma znamená vzor, přeneseně formuli, která vyjadřuje podstatu nějakého předmětu, například jevu. Paradigma psychologie jako vědy o psychice by tedy mělo vyjadřovat podstatu psychiky; omezujeme-li se na psychiku lidskou, pak tedy lidské psychiky. V empirických vědách znamená slovo podstata zachycení podstatného, tedy již dále neanalyzovatelný koncept, obsah, jímž se něco popisuje nebo vysvětluje. V našem případě tedy půjde o lidskou psychiku. Nejprve tu budou uvedeny následující **klíčové teze o lidské psychice** (dále jen psychika), které jsou pokračováním obou rovnic, uvedených na předcházející stránce:

- ▶ Psychika může být charakterizována fenomény prožívání a chování.
- ▶ Prožívání a chování jsou odpovědi lidského individua na trvalejší nebo aktuální situaci, v níž se nachází; označují se proto jako reakce.
- ▶ Psychické reakce vyplývají z interakce vnitřního psychického uspořádání individua a dané situace; toto vnitřní uspořádání tvoří otevřený a živý systém dispozic, který se označuje jako osobnost.

Výše uvedené lze vyjádřit následujícím schématem:



Uvedený vzorec lze nyní vyjádřit následující symbolickou formulací, kde: S = situace, O = osobnost, R = psychická reakce, f = funkce